ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ: ІСТОРИЧНЕ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ

Ярослав КАЛАКУРА
доктор історичних наук,
заслужений професор
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
провідний науковий співробітник
НДІУ МОН України

Анотація. *У статті розглянуто основні етапи зародження та розвитку українського патріотизму, розкрито його сутність, окреслено методи та засоби національно-патріотичного виховання, показано місце і роль українознавства у цьому процесі.*

Ключові слова: *українознавство, патріотизм, національна свідомість, виховання, історія, історіографія.*

Дослідження сутності та шляхів формування українського патріотизму належить до винятково актуальних і ключових проблем теоретичного і прикладного українознавства. Філософсько-політологічна та педагогічна наука трактує патріотизм (від грецького ***patris*** – батьківщина, вітчизна) як усвідомлену й діяльну любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність заради них піти на жертви, здійснити подвиг [*1*]. За останні 10–15 років оприлюднено чимало наукових, науково-популярних і публіцистичних праць, присвячених теоретичним і методичним аспектам патріотичного виховання [*2*]. В ряді публікацій [*3*] дається сучасне розуміння патріотизму, з'ясовується сутність українського патріотизму, як правило, у взаємозв'язку з національною свідомістю, показуються особливості його виявлення, способи і засоби виховання патріотів. Аналіз цих та інших праць засвідчує не тільки порівняно активний процес нагромадження знань з цієї актуальної проблеми, але й наявність певних прогалин у дослідженні феномену українського патріотизму, зокрема його історичних та історіографічних засад. Спостерігається й живучість стереотипів радянського минулого, деяка штучність моделювання патріота незалежної України на підвалинах комуністичної ідеології. Ось чому метою пропонованої статті є заповнення деяких з цих прогалин, пошук і обґрунтування відповідей на такі важливі питання, як: коли і за яких умов зародився український патріотизм; які етапи у своєму розвитку він пройшов; чим він є сьогодні; що необхідно робити для того, щоб ефективно використати історичне й історіографічне підґрунтя для поліпшення патріотичного виховання молоді.

Насамперед, з'ясуємо, який зміст вкладається в поняття "історичне та історіографічне підґрунтя українського патріотизму". Виходимо з того, що патріотизм має два виміри. З одного боку, це реальна дійсність, суспільно-політичне і духовно-моральне явище, з іншого – йдеться про науково-прикладну проблему, яка є предметом пізнання різних гуманітарних наук: історії, філософії, політології, психології, педагогіки, соціології, етнології та ін., кожна з яких має свій аспект пізнання.

Комплексне ж дослідження українського патріотизму можливе на шляху синтезу надбань

галузевих наук, тобто з позицій інтегративної системи знань, якою є українознавство. Отже, історичне підґрунтя патріотизму можна трактувати як сам процес його зародження, розвитку і утвердження, тісно пов'язаний з етногенезом українського народу, його багатовіковою історією самовідданої боротьби за волю і незалежну державу. Під історіографічним підґрунтям розуміють процес нагромадження знань про український патріотизм, наукове осмислення його сутності та особливостей на кожному історичному етапі, узагальнення досвіду патріотичного виховання і вироблення рекомендацій щодо його удосконалення.

Український патріотизм є, насамперед, категорія суспільної та індивідуальної свідомості, моралі і людських почуттів, соціальної психології, а тому його не можна розглядати у відриві від інших світоглядних і ціннісних орієнтирів, зокрема від почуття гордості за український народ і Україну, любові до неї, героїзму і вірності. Патріотизм – це і поважне ставлення до історії своєї країни, свого народу, його традицій, це і продукт історичного розвитку, життєдіяльності багатьох поколінь нашого народу. Адже патріотизм дружин княгині Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Данила Галицького так само, як і патріотизм запорожців, козацьких полків Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи – це ті невмирущі зразки української нескореності і жертовності, на яких виростали й виховувались нові покоління героїв. Кирило-Мефодіївці, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, а відтак Микола Міхновський, Дмитро Донцов, Євген Коновалець, Степан Бандера, Андрій Мельник, Олена Теліга, Роман Шухевич, Василь Кук і тисячі інших українців надали українському патріотизму виразного національного характеру. Новим змістом наповнили його державотворці в добу Українських визвольних змагань XX ст.: Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Дмитро Дорошенко, В'ячеслав Липинський, Євген Петрушевич, Августин Волошин, Ярослав Стецько, а також мільйони українців у роки спротиву більшовицькому і гітлерівському режимам, польським пацифікаторам, російським, угорським і румунським шовіністам.

Комуністична влада впродовж десятиріч усіма засобами силоміць насаджувала так званий радянський патріотизм, але, незважаючи на репресії і голодомори, масові депортації і сталінські концтабори, їй так і не вдалося знищити національний дух українства. Не скорилися і не перестали бути українськими патріотами Микола Хвильовий, Олесь Курбас, Сергій Єфремов, Микола Скрипник, Олександр Шумський та ін. Патріотами України залишалися й багато з тих, кого влада зачислила до радянської інтелігенції: Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Андрій Малишко, Олесь Гончар, Іван Крип'якевич. У часи хрущовської відлиги і брежнєвщини як справжні українські патріоти виступили шістдесятники та інакодумці – дисиденти і правозахисники: Василь Симоненко, Петро Григоренко, Микола Руденко, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Михайло Брайчевський, брати Горині, Валерій Марченко та сотні інших. Хіба можна уявити без їхньої участі, без Народного Руху відновлення державної незалежності України? Звичайно, ні!

На жаль, чимало з тих, хто стояв біля початків нового, сучасного етапу українського державотворення, хто долучився до діяльності нових політичних партій, був обраний народним депутатом, посів міністерські крісла, не витримали випробування владою, не вистояли перед спокусою власного збагачення, опинилися згодом у полоні антиукраїнських сил. А чому так сталося? Бо їх патріотизм був фальшивим, базувався на особистій вигоді, їм не болить Україна, вони збайдужіли до неї, а люблять лише себе, відстоюють вузькі олігархічні інтереси. Серйозною перешкодою формування українського патріотизму є споживацька психологія, рецидиви космополітизму і так званого пролетарського інтернаціоналізму, а також комплекс малоросійства, який продукує відчуття меншовартості, безбатьківства, байдужого ставлення до інтересів української нації.

Де кореняться причини цих негативних явищ? Вони теж мають історичне підґрунтя. Упродовж багатьох століть підколоніального статусу України, духовного рабства її народу відбувалася деформація суспільної свідомості, її денаціоналізація і деморалізація, що й формувало манкуртство, конформізм, пристосуванство, паралізувало волю й гідність частини людей, сіяло зневір'я у власні сили. Українському суспільству нав'язувалась фальшива, спотворена історія, ідеологія периферійності і меншовартості, так званого пролетарського інтернаціоналізму як форми антипатріотизму. На справжніх героїв-патріотів накидалось тавро зрадників, ворогів, що в кінцевому рахунку призвело до морально-духовного каліцтва багатьох наших одноплемінників. Частина з них разом з відвертими українофобами прорвалися у владні ешелони незалежної України, аби підірвати її устої як держави, скомпрометувати високу місію українського народу, його національну ідею. Вони обкрадають Україну матеріально і духовно, спекулюють її багатствами, наживаються на них.

Якщо уважно прочитати деякі "новітні" праці з історії України, навчальні посібники, що їх тиражують окремі, з дозволу сказати, "науковці", то неважко запримітити прагнення законсервувати старі проімперські концепції. Виходить, буцімто Київська держава була творінням не нашого народу, а великоруського, що козацтво виникло лише у відповідь на соціальні утиски, що воно боролося не за власну державу, а лише захищало православ'я. Інспірований політологами сусідньої держави поділ України на Схід – Захід базується на фарисейському трактуванні "своєї", тобто колишньої підросійської та радянської, і "чужої" – західної, тобто ворожої, а звідси "правильних" ветеранів – радянських і "неправильних" – націоналістів і бандерівців. Що ж криється за цими і подібними інсинуаціями? Потужний процес розхитування, нищення і підриву національного фундаменту самостійності держави, викорінення національної свідомості й українського патріотизму з метою повернення України у лоно "единой и неделимой".

Історичний досвід переконливо доводить, що справжній патріотизм не може бути ні наднаціональним, ні позанаціональним. Це явище завжди національне, бо воно – не тільки продукт соціально-історичного розвитку, але й генетико-біологічного, природно-ментального. П.Кононенко, досліджуючи взаємообумовленість таких понять, як національна ідея, нація, націоналізм, аргументовано показав, що останній є виявом патріотизму [*4*].

Чим вирізняється український патріотизм з-поміж інших, скажімо, від німецького, польського, російського чи французького? В першу чергу

тим, що він – творіння українського етносу, української нації, невіддільний від її генетичного коду, історії і ментальності. Самобутність і неповторність українського народу сто п'ятдесят років тому переконливо довів Микола Костомаров у відомій праці "Дві руські народності", наголосивши на історично й генетично сформовані відмінності українців у народній філософії, релігії, побуті, психофізичному розвитку, характері, у підходах до державотворення, у ставленні до інших народів. Український патріотизм через історичні обставини сформувався як визвольний і протестний, проникнутий духом нескореності, національної гордості, ідеями свободи, волі і власної державності.

Що означає бути українським патріотом сьогодні?

По-перше – бути свідомим, освіченим, моральним і активним громадянином України або прагнути ним стати (для тих українців, які живуть у діаспорі), піклуватися про інтереси та історичну долю країни, її міжнародний авторитет.

По-друге – палко любити Україну, виявляти готовність заради неї на самопожертву, самовіддано захищати її від зовнішніх та внутрішніх ворогів, сумлінно працювати для примноження здобутків української економіки, науки, культури і спорту.

По-третє – з повагою ставитись до історичного минулого українського народу, до його мови, традицій, звичаїв і обрядів, до героїчних подвигів предків, берегти пам'ять про них. Адже героїзм є найвищим критерієм українського патріотизму і національної свідомості.

Авторитетний український педагог Софія Русова зазначала, що справжні герої – це ті, хто ставить перед собою великі та шляхетні завдання і бореться за них, не шкодуючи для цього ні сил, ні навіть життя. Оспівуючи героїв Крут, Ігор Антонич писав:

Крути, Крути! Мужність і посвята,
Вірність, що міцніша понад смерть.

Видатний педагог Григорій Ващенко, розглядаючи героїзм як вияв почуттів, звертав увагу на три їх рівні: фізіологічний, психологічний і піднесений. При цьому він вказував на різницю між героїзмом, лютістю і агресією. Два останні – це фізіологічні почуття, а ворожість, ненависть – психологічні. Що ж стосується героїзму, милосердя, любові, прощення – то це риси піднесення, властиві тільки людям.

Український патріотизм – це не пасивно-споглядальне явище, а діяльна й активна позиція у ставленні до проблем свого народу, Батьківщини і держави. Він невіддільний від почуття громадянської відповідальності за долю країни, за її майбутнє. Тому цілком природно, що найбільше занепокоєння викликає рівень патріотичних почуттів нашої молоді, включаючи учнівську та студентську. Дані соціологічних досліджень засвідчують поступове, але неухильне зростання питомої ваги молодих людей віком від 18 до 28 років, які ідентифікують себе з Україною і вважають її своєю Батьківщиною. У 1996 р. їх відсоток складав 55%, а в 2003 р. перевищив 64 % [*5*]. Разом з тим ці опитування говорять про те, що кожен третій юнак і дівчина не пов'язують своє майбутнє з Україною, і в цьому велика провина тих, кому доручене виховання підростаючого покоління.

Як і хто формує сьогодні український патріотизм? Чи достатнім для цього є те історичне та історіографічне підґрунтя, про яке ми говорили? Чи опанували достатньою мірою педагоги й вихователі теоретичні й дидактичні засади, новітні методи патріотичного виховання, чи всі вони є носіями національної свідомості та українського патріотизму? Очевидно, ні!

Чи вироблена в нас науково обґрунтована система національно-патріотичного виховання, яка будувалася б на засадах наступності та успадкування, включала б усі ланки освіти і формування особистості: від сім'ї, дошкільної установи, школи до вищого навчального закладу і трудового колективу? На жаль – знову ні! Чи долучені до цього винятково важливого процесу вся система державної влади, громадські об'єднання, політичні партії, молодіжні й дитячі організації, засоби масової інформації, установи культури і мистецтва, спортивні товариства, релігійні конфесії? Далеко не всі, а деякі з них не тільки не сприяють утвердженню українського патріотизму, а навпаки, всіляко заважають цій роботі. Візьмімо, для прикладу, діяльність окремих політичних партій, громадських об'єднань, радіотелевізійних служб і преси. Який галас чинять симоненківці, вітренківці, Російський блок, Союз євразійської молоді та деякі інші антиукраїнські сили навколо так званої небезпеки фашизму. Тут принагідно згадати народну мудрість: "На злодію шапка горить". Хіба не ці організації розпалюють міжнаціональну ворожнечу, хіба не їх діяльність нагадує методи Гебельса – брехні й лицемірства? Чи не вони плюндрують наші святині, оскверняють могили українських патріотів, нищать пам'ятники? Чому мовчать або так мляво реагують правові органи, спецслужби на факти, що загрожують державному ладу України, її цілісності і безпеці? Отже, виховання українського патріотизму має стати пріоритетним завданням держави, усіх гілок і органів влади, засобів масової інформації. Воно мусить ґрунтуватися на наукових засадах та перевіреному життям досвіді.

У зв'язку з цим варто привернути увагу до концепційних основ програми національно-державницького виховання, опрацьованих П.Кононенком та Т.Кононенком. Аналізуючи теоретичні засади концепції національно-державницького виховання, автори наголосили на необхідності формування цілісності особи: фізично розвиненої, здорової, морально-етичної, з багатими почуттями, глибокими мислительно-інтелектуальними можливостями та універсально-широкими інтересами, для якої вищий ідеал – це єдність особистих та національно-державних устремлінь [*5*, 7–8]. Концепція національно-державницького виховання невіддільна від формування патріотизму, а в її реалізації ключова роль належить патріотичним батькам, педагогам, для яких виховна робота проникнута почуттям любові, жертовності і високої громадянської відповідальності.

Серйозною перешкодою патріотичному вихованню є недолуга соціально-економічна політика уряду України і місцевих владних структур, яка призвела до небаченого майнового розшарування суспільства, шахрайства, рейдерства, зростання злочинності, породила розчарування частини людей, особливо молоді, спровокувала або стимулювала масовий виїзд на заробітки в зарубіжні країни.

У вихованні українського патріотизму, опрацюванні наукових методик цього процесу колосальна роль належить українознавству, всьому циклу українознавчих дисциплін, насамперед їх історичному сегменту, знанням з української і зарубіжної історії, в яких закодовані національно-патріотичні традиції українського народу, які

передаються від покоління до покоління. Згадаймо епілог до поеми "Гайдамаки" Тараса Шевченка:

Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу,
Я її онукам тепер розказав.

Як справедливо зазначає Л.Токар, без планомірного і цілеспрямованого впровадження українознавства у систему освіти, починаючи з родини, дошкільних установ, загальноосвітньої школи і завершуючи всіма ланками вищої і спеціальної освіти, неможливо зреалізувати програму національно-державницького і патріотичного виховання [*6*].

Не можна виховати українського патріота за межами національної свідомості, без утвердження українськості, засвоєння наших національних символів, у тому числі і в мовній сфері. Тут синдром малоросійства, меншовартості засів дуже глибоко і передався навіть тим, хто народився вже не в радянській імперії, а в незалежній Україні й опанував державну мову. Я тішуся, якою літературною, часом вишуканою українською мовою послуговуються студенти Національного університету імені Тараса Шевченка на семінарах і практичних заняттях, але боляче чути, що на перервах, після занять, у побуті багато з них переходять на російський суржик. Тут уже не шовіністи винні, а, очевидно, ми, сім'я, школа, атмосфера в суспільстві, усі щаблі влади. Мій давній приятель Зіновій Манів висловився з цього приводу афоризмом:

Називати себе патріотом –
Пусті будуть лише розмови,
Якщо не знаєш і не хочеш
Знати державної мови! [*7,* 10].

Серйозний виклик українському патріотизму диктує відкрите інформаційне суспільство, глобалізаційні процеси у сучасному світі, рецидиви імперського мислення наших сусідів. Мусимо цим явищам активно протистояти і не розслаблятися.

Хай додає нам сил і наснаги Бог, наша причетність до найблагороднішої науки – українознавства, науки любові і віри в майбутнє України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Политическая энциклопедия: В 2 Т.– Т.2.– М., 2000. – С.125; Педагогічний словник. – К., 2001. – С.356; Педагогический энциклопедический словарь. – М., 2003. – С.185 – 186; *Обушний М.І., Коваленко А.А., Ткач О.І.* Політологія. Довідник. – К., 2004. – С.471; Короткий оксфордський політичний словник: Перекл. з англ. – К., 2006. – С.488 та ін.

2. Кононенко П. Свою Україну любіть… – К., 1996; його ж. Національна ідея, нація, націоналізм. – К., 2005; *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість – К., 1998; *Березін А.М.* Психологічні чинники формування національної свідомості // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №10. – С.54 – 56; *Гонський В.* Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави //Рідна школа. – 2001. – №2; *Попок А.* Розвиток політичної свідомості українців в історичному контексті тоталітарної спадщини // Людина і політика. – 2002. – №1. – С.115 – 120; Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України. – К., 2003; *Головінський І.* Національна свідомість як рушійна сила державотворення. Психологічна інтерпретація. – К., 2004; *Коць Т.* Національно-мовне виховання в родині і школі // Українознавство. – 2007. – №4.

3. Калакура Я. Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців // Українознавство. – 2004. – Ч.3–4. – С.206 – 210; *Ситник П.К., Дербак А.П.* Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. – К., 2004; *Ярошенко Л.В.* Соціально-філософський вплив формування етнонаціональної свідомості в Україні. – К., 2005; *Ситник В.* М.Міхновський про формування національної свідомості особистості як суб'єкта українського державотворення // Визвольний шлях. – 2006. – №12. – С.78 – 88; *ЄрмоленкоС.* Мова і українознавча свідомість. – К., 2007.

4. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм… – С.347 – 348.

5. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління… – С.5.

6. Кононенко П., Кононенко Т. Концепційні основи програми національно-державницького виховання. – К., 2007.

7. Токар Л. Українознавство у змісті та структурі національної освіти // Українознавство. – 2006. – Ч.3. – С.58 – 63.

8. Манів З.О. Дорогою пізнання. – Івано-Франківськ, 2005. – С.10.

Ярослав Калакура

Формирование украинского патриотизма: исторические и историографические основы

Аннотация*. В статье рассмотрены основные этапы зарождения и развития украинского патриотизма, раскрыта его сущность, очерчены методы и средства национально-патриотического воспитания, показаны место и роль украиноведения в этом процессе.*

Ключевые слова: *украиноведение, патриотизм, национальное сознание, воспитание, история, историография.*

Yaroslav Kalakura

Formation of the Ukrainian Patriotism: Historical and Historiographic Backgrounds

Annotation. *In the article an author examined main stages of origin and development of the Ukrainian patriotism, described its essence and determined methods of national-patriotic education. The researcher emphasized role and place of Ukrainian studies in this process as well.*

Key words: *Ukrainian studies, patriotism, national consciousness, education, history, historiography.*